

ЛУКАШЕВИЧ
Юлія Леонідівна,
старший викладач кафедри
професійної освіти ДВНЗ «Переяслав-
Хмельницький державний
педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»
Lom80@ukr.net
(м. Переяслав-Хмельницький)

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКИХ АГРОНОМІЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Методом історико-наукового аналізу розкрито перші спроби запровадження земської агрономії, які датуються 1883 р., коли у Пермській губернії започатковано сільськогосподарську організацію. З'ясовано, що суспільна агрономія як явище в історії сільського господарства визначалась діяльністю суспільних організацій, органів місцевого самоуправління, відомих учених. Напрямом земської агрономії була популяризація запропонованих ученими інновацій для запровадження їх у селянських господарствах – так звана «агрономічна допомога населенню», але з'ясовано, що до кінця 80-х рр. ХІХ ст. земська агрономічна діяльність не мала значного впливу на сільське господарство.

Визначено, що генеруючу роль для зародження, становлення та розвитку суспільної агрономії, а, отже, і сільського господарства в цілому, відіграв загальнодержавний з'їзд діячів агрономічної допомоги місцевому населенню в 1901 р., який вивів суспільну агрономію в країні на загальногубернський рівень.

***Ключові слова:** агрономія, земство, організація, сільське господарство, агрономічні наглядачі, з'їзд.*

SCIENTIFIC-ORGANIZATIONAL ACTIVITIES OF THE LAND AGRONOMIC ORGANIZATIONS OF THE END OF 19TH CENTURIES

The method of historical and scientific analysis reveals the first attempts to introduce zemstvo agronomy, which dates back to 1883, when an agricultural organization was established in the Perm province. It was found out that social agronomy as a phenomenon in the history of agriculture was determined by the

activities of public organizations, local governments, well-known scientists. The direction of zemstvo agronomy was to popularize the innovations offered by scientists for their introduction in peasant farms – the so-called «agronomic assistance to the population», but it was found that by the end of the 80's of the nineteenth century zemstvo agronomic activity did not have a significant impact on agriculture.

It was determined that the general congress of agronomic aid workers to the local population in 1901, which brought the social agronomy in the country to the general government level, played a generating role for the birth, formation and development of public agronomy, and hence agriculture as a whole.

Key words: *agronomy, zemstvo, organization, agriculture, agronomic supervisors, congress.*

НАУЧНО-ОРГАНИЗАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЗЕМСКИХ АГРОНОМИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В КОНЦЕ XIX ВЕКА

Методом историко-научного анализа раскрыто первые попытки введения земской агрономии, которые датируются 1883 г., когда в Пермской губернии учреждено сельскохозяйственную организацию. Выяснено, что общественная агрономия как явление в истории сельского хозяйства определялась деятельностью общественных организаций, органов местного самоуправления, известных учёных. Направлением земской агрономии была популяризация предложенных учёными инноваций для внедрения их в крестьянских хозяйствах – так называемая «агрономическая помощь населению», но выяснилось, что к концу 80-х гг. XIX в. земская агрономическая деятельность не имела значительного влияния на сельское хозяйство.

Определено, что генерирующую роль для зарождения, становления и развития общественной агрономии, а, следовательно, и сельского хозяйства в целом, сыграл общегосударственный съезд деятелей агрономической помощи местному населению в 1901 г., который вывел общественную агрономию в стране на общегубернский уровень.

Ключевые слова: *агрономия, земство, организация, сельское хозяйство, агрономические надзиратели, съезд.*

Перші спроби запровадження земської агрономії можна віднести до 1883 р., коли у Пермській губернії започатковано сільськогосподарську організацію. Однак це було винятковою справою, адже до кінця 80-х рр. XIX ст. земська агрономічна діяльність не мала значного впливу на сільське господарство. Лише через десять років почала швидко розвиватися мережа земських агрономічних установ, створено Міністерство землеробства. Спільними зусиллями збільшувалася кількість сільськогосподарських шкіл,

дослідних полів і станцій, ферм тощо, тобто у різних губерніях Російської імперії вели організаційну діяльність із розвитку сільського господарства.

Напрямом земської агрономії була популяризація запропонованих ученими інновацій для запровадження їх у селянських господарствах – так звана «агрономічна допомога населенню». Прикладом сільськогосподарської земської організації, якій вартий уваги, була Томська губернія. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. вона характеризувалася низкою географічних, кліматичних, економічних та соціально-демографічних особливостей, що обумовлювали її відмінність від європейських губерній Російської імперії. Невисока щільність населення і велика кількість сільськогосподарських угідь певним чином позначилися на системах землеробства і методах ведення господарства.

Порівняльний аналіз відповідних напрацювань дає підстави стверджувати, що найпродуктивнішими у дослідженні цієї теми є праці авторів кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема М. Вонзблейна [1], який у своїй теоретичній публікації розглянув поняття «суспільна агрономія» та визначив її завдання. Однак він не назвав діячів суспільної агрономії, які сприяли її розвитку. Інший науковець П.Д. Копилов [2] у своїй книзі висвітлив проблеми земської агрономії та результати восьмирічної економічної діяльності Ямбурзького земства.

Історіографічних екскурс з даної проблеми здійснили такі сучасні дослідники аграрної історії, як: В.А. Вергунов [3], І.А. Сиченко [4], В.В. Пятницька [5] через призму діяльності професора В.Г. Бажаєва – засновника суспільної агрономії.

Мета дослідження – розкрити роль перших земських організацій для подальшого розвитку сільського господарства.

Маємо підстави стверджувати, що у 1876 р. Московським товариством сільських господарів серед сільських господарів був розісланий проект «Про заходи щодо розповсюдження сільськогосподарських знань і покращення землеробства», запропонований агрономом-журналістом М.В. Неручевим. І хоча проект не отримав підтримки серед земств, але думки, висловлені автором, згодом втілилися в життя.

Результати дослідження засвідчили, що зародження суспільно-земської агрономії відбулося у 1877 р. в Верхотурському повіті Пермської губернії, де була введена посада першого агронома [6, с. 2]. Перша земська агрономічна організація з'явилася у 1883 р. в Пермській губернії. Населення губернії звернулося за допомогою до губернського земства. Останнє для надання допомоги населенню запросило на службу п'ять фахівців, які закінчили курс сільськогосподарського відділення при Красноуфимському реальному училищі, і відрядило їх для дослідження і надання на місцях допомоги населенню в боротьбі з шкідниками. Ці земські агенти отримали назву агрономічних наглядачів [7, с. 280].

Результати дослідження переконують, що у 1886 р. Пермські земські збори збільшили кількість агрономічних наглядачів до 12 по одному на повіт. Через два роки склад інституту агрономічних наглядачів поповнився створенням при губернській управі посади губернського агронома. До головних обов'язків агрономічних наглядачів, згідно з інструкцією належали:

1. Вживання заходів по знищенню шкідників і ентомологічні спостереження для попередження їх появи.
2. Популяризація відомостей щодо покращення землеробства.
3. Надання статистичних відомостей з питань рільництва, скотарства і кустарної промисловості.

У В'ятській губернії інститут агрономічних наглядачів створений за прикладом Пермського земства в 1887 р. Сільськогосподарська діяльність В'ятського губернського земства була спрямована на удосконалення землеробства, а також на підвищення продуктивності селянської праці. Того ж року на службу до земства були запрошені три агрономи. Діяльність останніх завершилася раціональними практичними результатами, і земство визнало необхідним збільшити їх кількість до 11 осіб – по одному на кожний повіт. Земство активно поширювало серед селян травосіяння, пропагувало потребу покращення луків. У тих місцевостях губернії, де було мало лісів, агрономи проводили штучне лісорозведення. В'ятське земство розвивало маслоробство і

розробляло способи обробки льону. З метою розвитку й покращення садівництва та городництва підтримувало шкільні сади і городи, допомагало населенню з насінням та саджанцями. Асигнування на сільськогосподарські машини і покращене насіння збільшилося до 100 000 крб. Для поповнення сільськогосподарських знань земство влаштовувало доказові поля, шкільні господарства, сільськогосподарські виставки, діяльність яких координувалася повітовими агрономами. Важливим заходом сільськогосподарської діяльності В'ятського земства була організація ферм [8, с. 227–228].

Чисельні факти засвідчують, що в 1888 р. посади агрономічних наглядачів заснували Пермська управа, Одеське земство і Херсонська губернія, при губернській управі створена рада, яка складалася із членів губернської управи, викладачів рослинництва в сільськогосподарському училищі і губернського статиста. До повноважень ради входило вирішення питань, які стосувалися сільського господарства в тому випадку, коли в агрономічних наглядачів виникали труднощі щодо їх вирішення і для спостереження за діяльністю останніх. В Херсонській губернії щорічно створювалися з'їзди агрономічних наглядачів спільно зі статистами. Для встановлення керівництва і розширення діяльності агрономічних наглядачів земство вирішило запровадити посаду губернського агронома. У 1888 р. посада агрономічного наглядача була введена в Єлизаветградському повіті Херсонської губернії [7, с. 292].

У 1889 р. Котельницькі збори постановили запросити агрономічного наглядача, при Олександрійській управі введена посада агрономічного наглядача, і Белебеївські збори також постановили встановити посаду агрономічного наглядача. Того ж року Бессарабська управа тимчасово запросила двох агрономів для участі в організації виставки.

Таким чином, центральні органи (губернські агрономи, сільськогосподарська комісія) в таких губерніях, як: Пермська, В'ятська і Херсонська, з'явилися після того, як місцевими агентами в повітах було підготовлене підґрунтя для сільськогосподарських починань, в той час, як в інших, наприклад в Московській, – спочатку були введені центральні

сільськогосподарські органи, після цього тільки окремо по повітах поступово створювалися місцеві органи.

Спираючись на системний аналіз різнопланових джерел, результати дають підстави вважати, що у 1889 р. в Московській губернії земськими зборами була створена комісія для сприяння розвитку кустарної промисловості. Через зв'язок останньої з землеробством, комісія почала обговорювати заходи, необхідні для покращення економічного становища сільського населення. Комісія вирішила створити особливу організацію та зробила висновки, якщо необхідно пов'язати діяльність губернського земства з діяльністю повітів для досягнення тієї ж мети. У зв'язку з цим комісія проектувала ввести економічне відділення при губернському земстві. Економічне відділення, по проекту, повинно було складатися з губернської ради і економічного бюро.

За проектом комісії, губернська рада повинна бути затверджена колегіально. Діяльність ради повинна полягати в розробці заходів, необхідних для покращення землеробства і кустарного виробництва в Московській губернії; губернська управа повинна втілити, розроблені губернською радою заходи в життя. Для нагляду за здійсненням цих заходів при губернській управі повинно бути створено особливе бюро. У 1889 р. земське зібрання затвердило, розроблені комісією правила про організацію економічного бюро і губернської ради.

Представниками агрономічної організації являлися агрономи губернського земства і повітові земські агрономи. До обов'язків агронома губернського земства входило: 1) сприяння, систематизація, напями діяльності своїх помічників в повітах; 2) обов'язки з придбання і забезпечення повітів насінням трав та зерновими культурами, удосконаленими сільськогосподарськими знаряддями; 3) ознайомлення зі становищем селянського господарства в губернії [7, с. 293].

У повітах агентами були помічники губернського агронома, до обов'язків яких входило: 1) встановлювати типи плугів, борін та інших знарядь, які необхідні для різних видів ґрунтів та умов господарства даної ділянки;

2) повідомляти про ті покращення, які необхідні для виробництва знарядь; 3) доставляти селянам через губернську і повітові управи кращі знаряддя, насіння; 4) завідувати місцевими складами, в яких зберігалися виписані через губернські і повітові управи знаряддя і насіння; 5) у вивченні умов селянського господарства в своєму повіті та зазначенні заходів, за допомогою яких можна було вводити в систему землеробства травосіяння; 6) ознайомлювати селян з перевагами зміни зернового насіння і вибір тих сортів, які найбільш були придатними для конкретних природних умов; 7) повідомляти про діяльність парувальних пунктів, якщо укладалися угоди з повітовими земствами; 8) у дослідженні ґрунтів та продуктів сільського господарства; 9) в консультативній діяльності населення повіту [7, с. 293–294].

Кризовий стан землеробства, зумовлений голодом 1891 р., спонукав уряд до прийняття невідкладних заходів щодо агрономічної організації. У 1894 р. Міністерство державного майна було реорганізовано в Міністерство землеробства та державного майна, зосередивши увагу на підвищенні рівня продуктивності сільського господарства, зокрема шляхом поширення агрономічних знань. Так, у кількох губерніях, серед яких була і Томська, введено посаду губернського агронома, а пізніше виникли переселенська економічна організація, сільськогосподарські товариства тощо. Свою діяльність вони спрямували на організацію дослідних полів і ділянок, облаштування зерноочисних пунктів, показ удосконалених знарядь і машин, підготовку спеціалістів з окремих галузей сільського господарства, проведення бесід і читань з сільськогосподарської тематики [4, с. 19].

У 1894 р. губернським земством при сприянні Міністерства землеробства, заснована сільськогосподарська дослідна станція, завдання якої полягало у проведенні дослідів сільськогосподарського характеру, метеорологічних досліджень. У напрямі покращення сільського господарства, крім губернського земства, працювали також і повітові земства. Уржумське і Глазівське земства влаштували й утримували нижчі сільськогосподарські школи за підтримки Міністерства землеробства, а Уржумське, Нолинське і Орловське земства –

невеликі ферми. Слобідське земство мало двох агрономів. Малмижське земство запрошувало кожного літа садівника [8, с. 228].

Черговою генеруючою для широкого запровадження кращого в суспільній агрономії стала ініціатива В.Г. Бажаєва за підтримки Московського товариства сільського господарства провести перший в Росії загальнодержавний з'їзд діячів агрономічної допомоги місцевому населенню, де була розглянута низка важливих питань з агрономічної діяльності. Тому 10 грудня 1898 р. на засіданні Імператорського московського товариства сільського господарства він виступив з доповіддю «О съездах деятелей в области общественной агрономии» [9] та запропонував скликати з'їзд не пізніше зими 1899–1900 рр. Учений вважав, що на з'їзді суспільних агрономів мають бути присутні: 1) губернські та повітові земські агрономи; 2) урядові обласні та губернські агрономи; 3) спеціалісти з різних галузей сільського господарства при Міністерстві землеробства; 4) завідувачі дослідними станціями і полями, навчальними фермами тощо; 5) професори спеціальних предметів вищих сільськогосподарських навчальних закладів і викладачі таких же предметів в середніх профільних навчальних закладах; 6) управляючі та викладачі спеціальних предметів нижчих сільськогосподарських шкіл; 7) агрономистатистики; 8) делегати-агрономи різних товариств сільського господарства; 9) представники органів сільськогосподарської преси [9, с. 10]. Таким чином, обмінюючись думками та досвідом, можливо упорядкувати діяльність з покращення сільського господарства, тобто привести всі заходи до певної системи.

Підтримавши ініціативу В.Г. Бажаєва, 11 грудня 1898 р. товариство визначило склад особливої комісії для підготовки з'їзду, яка розробила проект положення і його програму. Вони були затверджені лише 5 лютого 1899 р., а також створений розпорядчий комітет з'їзду на чолі з президентом товариства князем А.Г. Щербатовим. 18 лютого 1899 р. було направлено клопотання до міністра землеробства про дозвіл на проведення з'їзду та на його асигнування.

Дозвіл було отримано лише 19 вересня 1899 р. з дещо зміненими та затвердженими положенням і програмою з'їзду [10, с. 1–2].

З'ясовано, що через фінансові труднощі проведення з'їзду було перенесено на рік, проте підготовка до нього тривала. Так, усім земським управам, товариствам сільського господарства та окремим особам було розіслано циркуляри, в яких запрошували брати участь у з'їзді і пропонували підготувати доповіді. Губернські земства просили надати фінансову підтримку на організацію заходу в розмірі 100 крб. та надати інформацію про покращення в сільському господарстві. Таким чином, розпорядчий комітет збирав відомості про організацію агрономічної справи в тих губерніях, де вже функціонувала агрономічна організація [10, с. 3]. На основі їх опрацювання В.Г. Бажаєв підготував серію статей, що увійшли до збірки «Труды съезда деятелей агрономической помощи местному хозяйству» [11], який відбувся 10–19 лютого 1901 р., в Москві, а саме: 1) «История съезда» [10]; 2) «О необходимости особого периодического органа, посвящённого вопросам общественной агрономии» [12]; 3) «Краткая инструкция для постановки коллективных опытов по луговодству» [13]. Учений був не тільки відповідальним редактором зазначеної праці, але фактично головним організатором всього зібрання, його активним учасником.

З'їзд виявився досить чисельним – 360 учасників із 47 губерній і 104 повітів [10, с. 7]. Програма заходу передбачала роботу 6 секцій: загальні питання організації місцевої агрономічної допомоги населенню; розширення сільськогосподарських знань, дослідні й демонстраційні установи; заходи агрокультурного характеру; покращення різних галузей тваринництва, організація суспільних і земських сироварень, маслоробень; заходи популяризації покращених знарядь і насіння; заходи економічного характеру.

Науковий аналіз праць вченого дає підстави стверджувати, що на з'їзді В.Г. Бажаєв виступив із доповіддю «О необходимости особого периодического органа, посвящённого общественной агрономии» [12]. Він вважав, щоб місцеві сільськогосподарські установи вивести на більш широкий шлях розвитку,

необхідно створити кращі умови для сільського господарства. На перше місце серед цих умов учений висунув ідею щодо організації спілкування між діячами агрономічної допомоги місцевому господарству у двох формах: 1) систематичні зустрічі всіх працівників на спеціальних з'їздах; 2) обмін думками завдяки друку (службові звіти і доповіді, публікація статей з окремих питань суспільної агрономії в різних періодичних виданнях) [12, с. 2].

Оскільки потреба у друкованих джерелах, які б висвітлювали результати сільськогосподарської діяльності на місцях, відчувалась давно, то періодично друкувались огляди земської агрономічної діяльності. У 1894 р. Полтавська губернська земська управа видала «Краткий очерк агрономических мероприятий земств 23 губерний России (1865–1892 гг.)». Цього ж року Імператорське московське товариство сільського господарства опублікувало «Обзор земских мероприятий в области сельского хозяйства за 1892–1893 гг.». З 1895 р. Міністерство землеробства і державних маєтностей почало видавати щорічник «Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству». У 1896 р. Департамент землеробства видав тритомний «Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству». Однак, на думку вченого, цього недостатньо, адже видання збірників і оглядів здійснюється через значні проміжками часу, що унеможливорює постійний обмін досвідом [12, с. 2].

Крім того, В.Г. Бажаєв відмічає хроніки земської агрономічної діяльності в журналі «Хозяин». Однак вони – лише складова частина спеціального органу суспільної агрономії. У друкованому органі Імператорського московського товариства сільського господарства «Вестнику сельского хозяйства» у підзаголовку зазначено: «з усіх питань сільського господарства, земської агрономічної діяльності і дрібного кредиту». Потрібно відмітити, що журналу ще не вдалося створити спеціального відділу, присвяченого земській агрономії [12, с. 3].

Учений у своїй доповіді піднімав питання про створення спеціального друкованого органу суспільної агрономії та розробляє його структуру: 1) відділ оригінальних статей; 2) хроніка з питань суспільної агрономії в Росії;

3) періодичні огляди визначних подій в області суспільної агрономії за кордоном; 4) науковий огляд (реферати про всі видатні наукові роботи з усіх галузей агрономії); 5) відділ бібліографічний; 6) відділ особистий [12, с. 4].

В.Г. Бажаєв припускав, що видавати такий журнал можуть: Московська губернська земська управа, Імператорське вільне економічне товариство, Імператорське московське товариство сільського господарства. Щодо коштів на видання періодичного органу з питань суспільної агрономії, то про їх нестачу не повинно бути мови. Адже він дуже необхідний усім земствам, які працюють в області агрономічної допомоги населенню, сільськогосподарським товариствам і багатьом іншим установам та особам, які пов'язані з даною сферою інтересів.

Даний з'їзд вивів суспільну агрономію в країні на загальногубернський рівень. Адже значні недоліки наукової підготовки агрономів почали виявлятися яскравіше після організації земської агрономічної діяльності і розширення її перед скликанням першого московського з'їзду діячів агрономічної допомоги населенню в 1901 р. Це питання обговорювалося на зібранні. Серед інших рішень з'їзду було вирішено організувати повторні курси для суспільних агрономів з метою максимального наближення викладання у вищій агрономічній школі до запитів життя [14, с. 210].

Таким чином, наприкінці XIX ст. в рамках державної аграрної політики Російської імперії почав діяти інститут урядової агрономічної допомоги населенню. У 1899 р. були введені посади уповноважених на місцях з сільськогосподарської частини. Чисельність управлінського агрономічного персоналу на першому етапі було незначне, йому відводилися адміністративно-інформаційні функції. Однак після скликанням першого з'їзду діячів агрономічної допомоги населенню в 1901 р., остання розширилася, а суспільна агрономія перейшла на вищий губернський рівень розвитку. Науковий аналіз праць з'їзду, переконує в тому, що вони являють собою унікальне джерело відомостей про становище місцевої агрономічної допомоги населенню. Крім того, більшістю губерній були представлені огляди їхньої діяльності. У кожній

із зазначених праць наводяться дані про діяльність не лише губернського, але й повітових земств, а в деяких випадках і про місцеві товариства сільського господарства.

Список використаних джерел та літератури

1. Вонзблейн М. Агрономия общественная. *Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук*. Санкт-Петербург : изд. А. Ф. Девриена, 1912. Доп. Т. 12 : Автомобили в сельском хозяйстве – Яблочное вино и водка. С. 10–15.
2. Копылов П. Д. Что такое земская агрономия (Очерк земских экономических мероприятий). Санкт-Петербург : тип. М. Я. Герц, 1910. 194 с.
3. Вергунов В. А. Бажаев Володимир Гаврилович (1865–1916) – відомий вчений-аграрний економіст та один із фундаторів вітчизняної суспільної агрономії. *Aplikované vědecké novinky : Materiály X mezinárodní vědecko-praktická conference*, Praha, 27.07.2014 – 05.08.2014. Praha : Publishing House «Education and Science» s.r.o., 2014. Díl 7 : Historie. Politické vědy. Str. 40–44.
4. Сиченко І. А. Особливості розвитку сільського господарства Томської губернії у науковій спадщині В. Г. Бажаєва. *New Horizons: Achievements of Various Branches of Science: Proceedings of 1st International Scientific Conference*. Morrisville : Lulu Press., 2016. С. 18–22.
5. Пятницька В. В. Володимир Гаврилович Бажаєв – засновник суспільної агрономії в Росії в кінці ХІХ століття. *Історичні записки* : зб. наук. праць. Луганськ, 2010. С. 161–167.
6. Теумин С. И. К вопросу о задачах общественной агрономии и роли опытного дела. Ромны : тип. Р. Г. Дельберг, 1913. С. 2.
7. История возникновения агрономического института и рост его. Записки по элементарному курсу общественной агрономии / сост. И. Долгих. Рига : изд. книж. магаз. Ф. И. Трескиной, 1913. С. 280–326.
8. Деятельность земств. *Известия Министерства земледелия и государственных имуществ*. 1900. № 15. С. 227–228.
9. Бажаев В. Г. О съездах деятелей в области общественной агрономии. *Сельскохозяйственный журнал*. 1899. № 1. С. 3–15.
10. Бажаев В. Г. История съезда. *Труды съезда деятелей агрономической помощи местному хозяйству (10–19 февраля 1901 г.)* / Императорское Московское общество сельского хозяйства. Москва : т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1901. Ч. 1. С. 1–22.
11. Труды съезда деятелей агрономической помощи местному хозяйству (10–19 февраля 1901 г.) / Императорское Московское общество сельского хозяйства. Москва : Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1901. Ч. 1. 568 с.
12. Бажаев В. Г. О необходимости особого периодического органа, посвященного вопросам общественной агрономии. *Труды съезда деятелей*

агрономической помощи местному хозяйству (10–19 февраля 1901 г.) / Императорское Московское общество сельского хозяйства. Москва : т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1901. Ч. 1. С. 1–4.

13. Бажаев В. Г. Краткая инструкция для постановки коллективных опытов по луговодству. *Труды съезда деятелей агрономической помощи местному хозяйству (10–19 февраля 1901 г.)* / Императорское Московское общество сельского хозяйства. Москва : т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1901. Ч. 1. С. 110–112.

14. Сиченко І. А. Науково-організаційна діяльність В. Г. Бажаєва з питань суспільної агрономії. *Вісник аграрної історії*. 2016. Вип. 15. С. 206–211.

References

1. Wonsblein, M. (1912). *Agronomija obshhestvennaja* [Agronomy public]. *Polnaja jenciklopedija ruskogo sel'skogo hozjajstva i soprikasajushhihsja s nim nauk* [The complete encyclopedia of Russian agriculture and related sciences]. St. Petersburg : publishing A. F. Devrien. 12, 10–15. [in Russian].

2. Kopylov, P. D. (1910). *Chto takoe zemskaja agronomija (Ocherk zemskih jekonomicheskikh meroprijatij)* [What is zemstvo agronomy (Essay on zemstvo economic events)] / Edition of the journal «Rational fertilizers». St. Petersburg : typography M. Ya. Hertz, 194. [in Russian].

3. Vergunov, V. A. (2014). *Bazhajev Volodymyr Ghavrylovych (1865–1916) – vidomyj vchenyj-aghrarnyj ekonomist ta odyn iz fundatoriv vitchyznjanoji suspil'noji aghronomiji* [Bazaiv Volodymyr Havrylovych (1865–1916) – a well-known scientist-agrarian economist and one of the founders of the national social agronomy]. *Aplikované vědecké novinky : Materiály X mezinárodní vědecko-praktická conference*, Praha, 27.07.2014–05.08.2014. Praha : Publishing House «Education and Science» s.r.o. Díl 7 : Historie. Politiké vědy, 40–44. [in Ukrainian].

4. Sychenko, I. A. (2016). *Osoblyvosti rozvytku siljskogho ghospodarstva Toms'koho guberniji u naukovij spadshhyni V. Gh. Bazhajeva* [Features of agricultural development of the Tomsk province in the scientific heritage of V. G. Bazhaev]. *New Horizons : Achievements of Various Branches of Science: Proceedings of 1st International Scientific Conference*. Morrisville : Lulu Press., 18–22. [in Ukrainian].

5. Pyatnitskaya, V. V. (2010). *Volodymyr Ghavrylovych Bazhajev – zasnovnyk suspil'noji aghronomiji v Rosiji v kinci KhIKh stolittja* [Volodymyr Gavrilovich Bazhaev – founder of public agronomy in Russia at the end of the nineteenth century]. *Istorični zapysky* [Historical notes] : collection of scientific works. Lugansk, 161–167. [in Ukrainian].

6. Teumin, S. I. (1913). *K voprosu o zadachah obshhestvennoj agronomii i roli opyt'nogo dela* [To the question of the tasks of public agronomy and the role of the experimental business]. Romny : R. G. Delberg Printing House, 2. [in Russian].

7. Dolgikh, I. compl. (1913). *Istorija vzniknovenija agronomicheskogo instituta i rost ego. Zapiski po elementarnomu kursu obshhestvennoj agronomii* [The

history of the agronomic institute and its growth. Notes on the elementary course of public agronomy] Riga : publishing of a bookstore by F. I. Treskina, 280–326. [in Russian].

8. (1900). *Dejatel'nost' zemstv* [Zemstvos activity]. *Izvestija Ministerstva zemledelija i gosudarstvennyh imushhestv* [Proceedings of the Ministry of Agriculture and State Property]. 15, 227–228. [in Russian].

9. Bazhaev, V. G. (1899). *O s'ezdah dejatelej v oblasti obshhestvennoj agronomii* [About congresses of public figures in the field of public agronomy]. *Sel'skohozjajstvennyj zhurnal* [Agricultural Journal]. 1, 3–15. [in Russian].

10. Bazhaev, V. G. (1901). *Ystoryja s'ezda* [Congress history]. *Trudy s'ezda dejatelej agronomicheskoy pomoshhi mestnomu hozjajstvu (10–19 fevralja 1901 g.)* [Proceedings of the Congress of Agronomic Aid to the Local Economy (February 10–19, 1901)] / Imperial Moscow Society of Agriculture. Moscow : partnership «S. P. Yakovlev's Prints». 1, 1–22. [in Russian].

11. (1901). *Trudy s'ezda dejatelej agronomicheskoy pomoshhi mestnomu hozjajstvu (10–19 fevralja 1901 g.)* [Proceedings of the Congress of Agronomic Aid to the Local Economy (February 10–19, 1901)] / Imperial Moscow Society of Agriculture. Moscow : partnership «S. P. Yakovlev's Prints». 1, 568. [in Russian].

12. Bazhaev, V. G. (1901). *O neobhodimosti osobogo periodicheskogo organa, posvjashhjonnoho voprosam obshhestvennoj agronomii* [On the need for a special periodic body dedicated to the issues of public agronomy]. *Trudy s'ezda dejatelej agronomicheskoy pomoshhi mestnomu hozjajstvu (10–19 fevralja 1901 g.)* [Proceedings of the Congress of Agronomic Aid to the Local Economy (February 10–19, 1901)] / Imperial Moscow Society of Agriculture. Moscow : partnership «S. P. Yakovlev's Prints». 1, 110–112. [in Russian].

13. Bazhaev, V. G. (1901). *Kratkaja instrukcija dlja postanovki kollektivnyh opytov po lugovodstvu* [Brief instruction for the formulation of collective experiments on grassland]. *Trudy s'ezda dejatelej agronomicheskoy pomoshhi mestnomu hozjajstvu (10–19 fevralja 1901 g.)* [Proceedings of the Congress of Agronomic Aid to the Local Economy (February 10–19, 1901)] / Imperial Moscow Society of Agriculture. Moscow : partnership «S. P. Yakovlev's Prints». 1, 110–112. [in Russian].

14. Sychenko, I. A. (2016). *Naukovo-orghanizacijna dijaljnistj V. Gh. Bazhajeve z pytanj suspiljnoji aghronomiji* [Scientific-organizational activity of V. G. Bazhaev on issues of social agronomy]. *Visnyk aghrarnoji istoriji* [Bulletin of Agrarian History]. 15, 206–211. [in Ukrainian].

Рецензент:

Кучер В.І., д.і.н., проф.

Надійшла до редакції 10.12.2018 р.